

GYVENTOJŲ SENĖJIMO PASEKMIŲ TYRIMO METODOLOGINIAI KLAUSIMAI

M. SOKAITYTĖ

Lietuvos TSR gyventojų senėjimo procesas prasidėjo anksčiau, negu kituose šalies regionuose, ir ėmė ryškėti jau nuo praeito šimtmečio pabaigos. 1897 m. šešiasdešimtmečių ir vyresnių gyventojų dalis sudarė 9,3%, o 1977 m. — jau 15% visų gyventojų. Todėl Lietuvos TSR gyventojų senėjimo bei senėjimo pasekmių tyrimas, respublikos demografinių perspektyvų įvertinimas yra reikšmingas ne tik Lietuvos TSR, bet ir kitoms šalies sritims, kraštams ir respublikoms. Gyventojų senėjimo procesą lydi socialinės ir ekonominės pasekmės, kurios, vienos silpniau, kitos stipriau, jau dabar jaučiamos respublikoje.

Sąvoka „senėjimas“ nevienodai traktuojama demografų, biologų, medicinų, istorikų. Biologinis senėjimas — tai individo organizmo senėjimas. Istorinė prasme jauna šalis demografiškai jau gali būti pasenusi.

Apibūdinant demografinį senėjimą, būtina skirti dvi artimas, bet nevienodos prasmės sąvokas — senatvė ir senėjimas. Senatvė — statinis reiškinys, senėjimas — dinaminis. Tiriant šalies gyventojų amžiaus struktūrą ir lyginant su kitomis gyventojų amžiaus struktūromis, galima nustatyti konkrečios visuomenės senatvės arba jaunystės laipsnį. Tuo tarpu tiriant šalies gyventojų amžiaus struktūrą dinamikoje, galima kalbėti apie gyventojų demografinį senėjimą arba, palyginti rečiau, — visuomenės jaunėjimą. Todėl būtina taikyti ir skirtingus rodiklius, apibūdinančius visuomenės senatvę ar senėjimą, nors demografiniuose tyrimuose šie rodikliai dažnai sutapatinami. Toks sutapatinimas, matyt, paaiškinamas tuo, jog dažnai senatvės rodikliai išreiškia ir visuomenės senėjimą. Labai didelis gyventojų senatvės rodiklis susijęs su jų senėjimu, ir atvirkščiai — labai žemas senatvės rodiklis rodo, jog šalyje senėjimo procesas nežymus arba jo nėra.

Plačiausiai paplitęs senatvės rodiklis — senatvės koeficientas, t. y. senų žmonių dalies santykis su visais gyventojais. TSRS gyventojų senatvei ir senėjimui išreikšti naudojama 60 metų riba, tuo tarpu 1963 m. Leningrade vykusiame simpoziume gyventojų amžių buvo rekomenduojama klasifikuoti įvairiai. Buržuaziniai demografsai gyventojų senatvei ir senėjimui išreikšti dažniausiai naudoja 65 metų ribą.

Praktiškai senatvės koeficientas yra pagrindinis rodiklis, apibūdinantis visuomenės senatvę. Daugelis demografų yra tos nuomonės, kad šio rodiklio dydis dinamikoje yra tinkamiausia gyventojų demografinio senėjimo charakteristika.

Demografsai gyventojų senėjimu vadina pagyvenusių ir senų žmonių santykinę dalies didėjimą bendrame gyventojų skaičiuje¹.

Kai kurie demografsai siūlo pagrindiniu visuomenės senatvę arba jaunystę apibūdinančiu rodikliu laikyti vaikų ir paauglių dalį bendrame gy-

¹ Дарик Ж. Старение населения Франции и его экономические и социальные последствия. — В кн.: Основы геронтологии. М., Медгиз, 1960, с. 91—100; Россет Э. Процесс старения населения. М., «Статистика», 1968, с. 18—19; Сова А. Старение населения и продление жизни. — В кн.: Методы демографических исследований. М., «Статистика», 1965, с. 48—57.

ventojų skaičiuje. Žymus prancūzų demografas A. Sovi² laikosi kompromisinio požiūrio ir daro išvadą, jog, laikui bėgant, žmonių visuomenė nebūtinai turi senėti, ji gali netgi jaunėti, o iš tikrųjų šie abu procesai gali vykti vienu metu.

Tuo tarpu SNO demografai³ išskiria ir atriboja du gyventojų senėjimo tipus: pirmą, senėjimą iš viršaus, kai didėja pagyvenusių žmonių dalis, ir antrą, senėjimą iš apačios, kai mažėja vaikų ir paauglių dalis.

Kokios gi yra vis progresuojančio gyventojų senėjimo pasekmės? Vieningos nuomonės šiuo klausimu nėra. Kaip pažymi žymus vengrų demografas E. Valkovičius⁴, iki šiol demografai ir ekonomistai negalėjo įvertinti ir išreikšti gyventojų senėjimo pasekmių įtakos visuomenės vystymuisi. Tuo tarpu prancūzų demografas Ž. Darik⁵ yra tos nuomonės, kad gyventojų senėjimo pasekmės yra beveik neištirtos. Tačiau šios pasekmės turi įtakos šalies ekonominiam, politiniam ir kultūriniam gyvenimui. Šį nežinojimą A. Vyšnevskis⁶ iš dalies paaikšina tuo, kad gyventojų amžiaus ir gyventojų amžiaus struktūros, kaip vienos iš svarbiausių gyventojų charakteristikų, ekonominė reikšmė nebuvo iš esmės tinkamai įvertinta nei demografų, nei ekonomistų. Be to, metodologiniai bei metodiniai gyventojų senėjimo pasekmių tyrimo klausimai nėra išspręsti tiek teoriškai, tiek ir praktiškai. Tai neretai patvirtinama demografinėje, ekonominėje ir sociologinėje literatūroje⁷.

Tuo tarpu Pasaulinė konferencija demografijos klausimais, vykusį 1954 m., taip pat 1974 m. konferencija rekomendacijose pažymėjo, jog būtina skirti reikiamą dėmesį gyventojų senėjimo ir senėjimo pasekmių tyrimui, nes senėjimo procesas vienaip ar kitaip palies daugelį pasaulio šalių. Be to, vis progresuojantis gyventojų senėjimas daro didelę įtaką ekonominiam, politiniam ir kultūriniam šalies gyvenimui⁸.

Tarybinio demografo M. Bednij nuomone⁹, gyventojų senėjimas — sudėtinga problema, ir neteisinga galvoti, jog gyventojų senėjimas nesukelia negatyvių pasekmių visuomenės vystymuisi. Tuo tarpu lenkų demografas K. Dzenio¹⁰ teigia, jog gyventojų senėjimas, keičiantis gamintojų ir vartotojų santykiui, turi įtakos nacionalinių pajamų paskirstymui ir perskirstymui. Dauguma pasaulio ir tarybinių demografų teigia, jog gyventojų senėjimas — rimta šiuolaikinė problema, turinti įtakos visoms visuomeninio gyvenimo pusėms¹¹.

² Россет Э. Процесс старения населения, с. 22.

³ Последствия старения населения. — В кн.: Детерминаты и последствия демографических тенденций. ООН, Нью-Йорк, 1975, т. 1, с. 806.

⁴ Валкович Э. Экономические возрастные пирамиды. — В кн.: Марксистско-ленинская теория народонаселения. М., «Мысль», 1974, с. 197.

⁵ Дарик Ж. Старение населения Франции и его экономические и социальные последствия. — В кн.: Основы геронтологии, с. 95.

⁶ Вишневский А. Г. Экономические последствия старения трудоспособного населения. Демографические тетради, вып. 2—3. Киев, Институт экономики Академии Наук Украинской ССР, 1970, с. 108.

⁷ Доклад всемирной конференции Организации Объединенных Наций по народонаселению. Бухарест, 19—30 августа 1974 г., ООН, с. 65; Урланис Б. Ц. Проблемы экономической демографии. — В кн.: Основные проблемы демографической науки. М., «Статистика», 1969, с. 46; Артурьян Л. А. Социалистический закон народонаселения. М., «Наука», 1975, с. 25—56; Детерминаты и последствия демографических тенденций. ООН, Нью-Йорк, 1975, т. 1, с. 806, 829; Социально-философские проблемы демографии. — Вопросы философии, 1975, № 1, с. 58; Сабади Э. Социально-экономические аспекты демографической политики. — В кн.: Демографическая политика. М., «Статистика», 1974, с. 101.

⁸ Детерминаты и последствия демографических тенденций, т. 1, с. 1300.

⁹ Бедный М. С. Продолжительность жизни. М., «Статистика», 1967, с. 113.

¹⁰ Дзеню К. Демографические структуры и их социально-экономические последствия. — В кн.: Воспроизводство населения социалистических стран. М., «Статистика», 1977, с. 169.

¹¹ Сокин М. Я. Экономические проблемы, возникающие при старении населения. — В кн.: Международный конгресс геронтологов, IX-ый. Киев, 1972, т. 2, с. 279; Вишневский А. Г. Экономические последствия постарения трудовых ресурсов. — Там же, с. 291;

Vienas žymiausių tarybinių demografo D. Valentėjus¹² pažymi, jog iki pastarojo laikotarpio gyventojų senėjimas buvo laikomas neigiamu reiškinio visuomenės vystymesi. Tuo tarpu senų ir pagyvenusių žmonių skaičiaus didėjimas rodo, jog pagerėjo žmonių gyvenimo sąlygos, didesni medicinos pasiekimai.

Tiriant gyventojų senėjimo pasekmes, plačiausiai taikomi vadinamieji demografiniai ir ekonominiai visuomenės apkrovimo rodikliai. Demografinėje, nagrinėjant ekonominę gyventojų amžiaus struktūrą, gyventojai sąlygiškai grupuojami į tris grupes:

1. Vaikai ir paaugliai, t. y. žmonės, dar nesulaukę darbingo amžiaus.
2. Darbingo amžiaus gyventojai.
3. Pagyvenę žmonės ir seneliai, kurie dažniausiai jau nedirba ir sudaro nebedarbingo amžiaus grupę.

Ekonominių ir socialinių požiūriu pirmoji grupė ir nedidelė dalis antrosios grupės yra tik vartotojai. Antroji grupė — vartotojai ir gamintojai, trečioji — daugiausia vartotojai. Demografiniai visuomenės apkrovimo rodikliai išreiškia kiekybinį santykį tarp ikidarbingo, darbingo ir nebedarbingo amžiaus grupių. Šis santykis turi labai svarbią reikšmę ekonomikos vystymuisi.

Koeficientai parodo nedarbingo amžiaus asmenų skaičių, tenkantį 100-ui darbingo amžiaus asmenų. Tačiau šie koeficientai leidžia tik apytiksliai spręsti apie visuomenės apkrovimą išlaikytiniais, nes neatsižvelgiama į gyventojų ekonominę aktyvumą.

Demografas B. Urlanis visuomenės apkrovimo išlaikytiniais laipsniu nustatytį rekomendavo šiuos koeficientus skaičiuoti, atsižvelgiant į gyventojų ekonominę aktyvumą¹³. Demografiniai visuomenės apkrovimo išlaikytiniais rodikliai pagal B. Urlanio metodologiją parodo, kiek išlaikytinių tenka 100-ui dirbančiųjų. Šie koeficientai tiksliau ir išsamiau atspindi ir išreiškia ekonominių bei demografinių procesų savitarpio ryšius.

Santykį tarp gamintojų ir vartotojų išlaikytinių apibūdina ir ekonominiai visuomenės apkrovimo rodikliai. Jie parodo išlaidų dydį, tenkantį visuomenei, išlaikant nedarbingo amžiaus gyventojus (vartotojus išlaikytinius).

Jau 19 a. mokslininkai apskaičiavo daugybę vartojimo skalių, siekdami išreikšti gyventojų amžiaus struktūros įtaką vartojimo lygiui ir apimčiai. Daugumą vartojimo skalių sudarė trys amžiaus grupės. Lyginant ir atsižvelgiant vieną grupę nuo kitos daugumoje vartojimo skalių vaikų ir paauglių vartojimo lygis buvo žemesnis, negu darbingų žmonių grupėje, tačiau darbingų ir pagyvenusių bei senų žmonių (nebedarbingos grupės) vartojimo lygio santykis šiose skalėse gana smarkiai varijuoja.

Daugelio pasaulio šalių demografoi yra tos nuomonės, jog pagyvenusių ir senų žmonių poreikiai yra didesni, negu vaikų, todėl neteisinga būtų manyti, jog, didėjant senų ir kartu mažėjant jaunų išlaikytinių skaičiui, išlaidos jų išlaikymui kompensuojasi.

Mūsų nuomone, tiek demografiniai, tiek ir ekonominiai visuomenės apkrovimo koeficientai nėra pakankamai tobuli (nes skiriamos tik trys gyventojų amžiaus grupės) ir visuomenės apkrovimo išlaikytiniais laipsnį tiksliau išreikštų rodikliai, apskaičiuoti remiantis gamybos ir vartojimo

Жильин П. Экономические последствия старения населения.— Там же, с. 287; Шульц Дж. Демографическое старение и социальное обеспечение.— Там же, с. 283; Стеженская Е. И. и Сачук Н. Н. Демографические сдвиги в современном обществе и трудовая активность населения старших возрастов.— В кн.: Ведущие проблемы советской геронтологии. Киев, 1972, т. 2, с. 249; Сачук Н. Н. Демографическая и социальная характеристика населения старших возрастов.— В кн.: Основы геронтологии, с. 507.

¹² Валентей Д. И. Теория и политика народонаселения. М., «Статистика», 1967, 160.

¹³ Урланис Б. Ц. Народонаселение: исследования, публицистика. М., «Статистика», 1976, с. 275.

lygiais atskiroms gyventojų amžiaus grupėms. Daugelis pasaulio šalių neturi detalių gamybos ir vartojimo skalių atskiroms amžiaus grupėms, todėl tokių apskaičiavimų nėra daug.

Gyventojų senėjimo socialines, ekonomines pasekmes būtina nagrinėti kompleksškai ir įvairiais aspektais: liaudies ūkio, šakiniu ir atskirų įmonių kolektyvų. Analizuojant gyventojų senėjimo pasekmes izoliuotai, galima padaryti klaidingas išvadas, nes kai kurios gyventojų senėjimo pasekmės ekonominio vystymosi procese gali pasikeisti vietomis su jas sukėlusiomis priežastimis.

Liaudies ūkio mastu gyventojų amžiaus struktūrą, jos evoliucijos ekonominę reikšmę galima nagrinėti, sudarant ekonomines amžiaus piramides tiek realiems, tiek ir sąlyginiams gyventojams. Tai modelis, kuriame darbo našumo ir vartojimo lygiai atskirose amžiaus grupėse fiksuoti, t. y. abstrahuotasi nuo techninės pažangos ir socialinių pertvarkymų, kurie faktiškai vaidina didelį vaidmenį visuomenės vystymesi. Ekonominės amžiaus piramidės taikomos ir prognozavimui bei gyventojų senėjimo ekonominių pasekmių charakteristikai. Ekonominės amžiaus piramidės, nežiūrint tikrai didelės jų mokslinės ir pažintinės vertės, atskirose šalyse sudaromos ribotai dėl duomenų stokos.

Vengrijos Demokratinės Respublikos demografiniai vieni iš pirmųjų sudarė ekonomines amžiaus piramides realiems ir sąlyginiams gyventojams socializmo sąlygomis: 1959—1960 ir 1980—1981 m. laikotarpiams. Tam reikalui, remiantis šeimų biudžetų tyrimo duomenimis, buvo sudarytos gamybos ir vartojimo skalės atskiroms amžiaus grupėms¹⁴.

Kaip pažymi lenkų demografas K. Dzenio, tiriant Lenkijos Liaudies Respublikos gyventojų reprodukcijos optimalias charakteristikas, buvo priimtą vartojimo skalės, sudarytos Vengrijos gyventojams, nes vartojimo skalių amžiaus grupėms Lenkijos Liaudies Respublikoje nėra. Iki 1977 m. Tarybų Sąjungoje, tiriant gyventojų amžiaus struktūros evoliucijos pasekmes, taip pat buvo taikytos gamybos ir vartojimo skalės, sudarytos Vengrijos gyventojams, nes ir TSRS tokių skalių neturėjo. Reikia pažymėti, kad Tarybų Sąjungoje buvo sudaryta palyginti daug vartojimo skalių: jos skiriamos sudarymo metodu — yra vartojimo skalių, sudarytų fiziologinių normų pagrindu¹⁵, kitos, normatyvinės, sudarytos remiantis biudžetinių tyrimų duomenimis. Tačiau visose vartojimo skalėse yra sustambinti grupavimo intervalai.

1977 m. Latvijos TSR buvo sudarytos gamybos ir vartojimo skalės Latvijos gyventojams.

Tiriant Lietuvos TSR gyventojų senėjimo ekonomines pasekmes, mes sudarėme ekonomines amžiaus piramides 1959, 1970 ir 1977 metams, nes tokio pobūdžio tyrimų respublikoje nebuvo atlikta.

Mūsų nuomone, kompleksškai tiriant gyventojų senėjimo pasekmes liaudies ūkio mastu, būtina, remiantis SNO metodika, sudaryti „ekonomiškai aktyvaus gyvenimo lenteles“ Demografinių metodų taikymas, tiriant gyventojus, išplečia pažinimą ir padeda giliau suvokti ekonominius-demografinius ryšius.

Ekonomiškai aktyvaus gyvenimo lentelės parodo hipotetinių (sąlyginių) gyventojų ekonomiškai aktyvaus gyvenimo trukmę, esant apibrėžtiems kiekvieno periodo mirtingumo ir ekonominio aktyvumo lygiams.

Lietuvos TSR gyventojams šias lenteles mes sudarėme 1959—1960, 1970—1971 ir 1973—1974 metų laikotarpiams.

Nagrinėjant gyventojų senėjimo pasekmes šakiniu aspektu bei atskirų įmonių kolektyvų mastu, būtina atlikti specialiai organizuotą statistinį tyrimą, nes statistinės atskaitomybės duomenų tikrai nepakanka.

¹⁴ Volkovics E. Magyarorszag nepeessegegeneg termelesles foguolasi korpiramiso.— Demografia, 1966, Nr. 3, p. 299—317.

¹⁵ Шварков В. В. Закономерности потребления промышленных и продовольственных товаров. М., «Экономика», 1965, с. 131—132.

Norėdami išaiškinti senatvės pensininkų užimtumą ir jų pasiskirstymą pagal liaudies ūkio šakas, darbo efektyvumą, mes sudarėme specialią anketą. Apklausėme dirbančius senatvės pensininkus Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio miestuose.

Mūsų nuomone, toks kompleksinis gyventojų senėjimo pasekmių tyrimas respublikos sąlygomis yra labai aktualus. Planingai besivystančioje ekonominėje sistemoje darosi galimas ekonominių ir socialinių gyventojų senėjimo pasekmių valdymas, suderinant visuomenės ir atskiro individo interesus.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Ekonominės kibernetikos ir finansų
fakulteto statistikos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1978 m.
rugšėjo mėn.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ СТАРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

М. ШОКАПТИТЕ

Резюме

Население Литовской ССР, как и СССР в целом, в течение последнего столетия значительно постарело.

Старение населения — процесс во многом противоречивый и обуславливает целый ряд прямых и косвенных желательных и нежелательных последствий, которые должны быть учтены при планировании развития народного хозяйства, а также в трудовом законодательстве и других аспектах социально-экономической политики.

Для изучения последствий старения населения предлагается комплексная методика исследования. Последствия старения населения необходимо рассматривать во взаимосвязи и на различных уровнях: народнохозяйственном, отраслевом и на уровне коллективов отдельных предприятий. Предлагаемые методы экономических возрастных пирамид и таблиц экономически активной жизни позволяют исследовать последствия старения населения на народнохозяйственном уровне.

Сложность комплексного исследования заключается в том, что при рассмотрении вопроса о последствиях старения населения на отраслевом уровне и на уровне коллективов отдельных предприятий необходимо провести специальное статистическое обследование.

Между тем в Литовской ССР и других прибалтийских республиках процесс снижения рождаемости и старения населения начался несколько раньше, чем в других регионах страны, и поэтому изучение демографической ситуации и демографических перспектив республики имеет значение не только для Литовской ССР, но и для других областей, краев и республик страны.